International Journal of Applied Research 2018; 4(1): 171-172

International Journal of Applied Research

ISSN Print: 2394-7500
ISSN Online: 2394-5869
Impact Factor: 5.2
IJAR 2018; 4(1): 171-172
www.allresearchjournal.com
Received: 23-11-2017
Accepted: 25-12-2017

डॉ० परमेश्वर साहु
बथनाहा, तमुरिया, मधुबनी, बिहार, भारत

Corresponding Author:
डॉ० परमेश्वर साहु
बथनाहा, तमुरिया, मधुबनी, बिहार, भारत

व्याकरणशास्त्रस्य परिचयः

डॉ० परमेश्वर साहु

प्रस्तावना

विद्यन्ते धर्मादयः पुरूषार्थाः यैस्ते वेदाः, इष्टप्राप्त्यपरिहारयोः अलौकिकमुपायं यो वेदयति स वेद इति। सकल शास्त्राणां मूलत्वेन वेद एव निगद्यते। तत्र शब्दब्रह्मणः प्राप्तेः उपायो वेदः, भर्तृहरिः–

प्राप्त्युपायोनुकारश्च तस्य वेदो महर्षिभिः।
एकोऽप्यनकेवरर्त्मैव समाम्नातः पृथक् पृथक्।। [1]

अस्य वेदपुरुषस्य स्वरूपं इत्थम्प्रतिपादयामास शिक्षाकारः–

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
षिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्.गमधीत्यैव ब्रह्मलोक महीयते।। [2]

तत्र वेदमुखस्य स्वरूपं संस्कृतव्याकरणं पारावारायते। एवं श्रूयते यदिदं शास्त्रं ब्रह्मा बृहस्पतये, बृहस्पतिरिन्द्राय, दन्द्रा भरद्वाजाय, भरद्वाज, ऋषिभ्यः, ऋषयः ब्राह्मणेभ्यः प्रोचुः।
अस्य व्याकरणस्य अष्टविधत्वं दृश्यते–

प्रथमं प्रोच्यते ब्राह्मं द्वितीयमैन्द्रमुच्यते
याम्यं प्रोक्तं ततो रौद्रं वायव्यवारुणं तथा
सवित्रे च तथा प्रोक्तमष्टमं वैष्णवं तथा [3]

केचित् तु नवविधत्वम्–

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम्।। इति।

तत्र सर्वेषु व्याकरणेषु लौकिकवैदिकोभयविधशब्दसाधकतया पाणिनीययाकरणस्य प्राधान्यं बोभूयते। अस्य व्याकरणशास्त्रस्य परम्परायाः प्रकारद्वयन्दृश्यते। पाणिनेः पूर्वम् पाणिनेः अनन्तरम्

व्याकरणरम्परा

प्राक्परम्परा	**अनन्तरपरम्परा**
इन्द्र–वायु–भागुरि	चन्द्रगोमिन्–देव
शाकल्य–गार्ग्य–गालब	नन्दीय–हेमचन्द्र
यास्क–आपिशलि	अनुभूतिस्वरूपाचार्य–
काशकृत्स्नादयः	बोपदेवजैनेन्द्रादयः
	इति रीत्या सम्प्रत्यपि
	प्रचलति परम्परा काचित्।

वेदानां रक्षायै महर्षीणां पुरतः महत्त्वपूर्णः प्रश्न आसीत् यद् वेदस्य रक्षा कया रीत्या कार्या । तत्रापि संहितारक्षणे द्वौ पक्षावास्ताम, एका आन्तरिकी रक्षा द्वितीया च बाह्यरक्षा। आन्तरिकरक्षायां वेदाध्येतारः परिवर्तिनः कदाचिद् वेदार्थं न विस्मरन्तु ॑ साक्षात्कृतधर्माणो महर्षयाऽस्माकं कृते वेदव्याकर्तॄणि छन्द आदिशास्त्रात्रनि रचयामासुः येन वेदः कदाचिदगम्यो न भवतु। बाह्यरक्षाणार्थञ्च कदाचिन्मन्त्राणामुच्चारणे परिवर्तनं न भवतु। परवर्तिनोऽध्येतारो वेदमन्त्राणामुच्चारणे शुद्धरूपमतिहायाशुद्धोच्चारणं नं कुर्युः।

तत्र आन्तरिकरक्षणे एव वेदस्यार्थस्य रक्षणो पायः अपि संनिहित आसीत्। अतएव व्याकरण भाष्यकारो महर्षि पतङलिराह – 'य उदात्ते कर्त्तव्ये अनुदात्तं करोति खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददाति' इत्यासीत्परम्परा वेदरक्षणे।
तदर्थमेव यतमाना ऋषयो वर्ण – पद – सन्धि स्वराणां च विशिष्टो नियमो विधिधशिक्षा प्रान्तिशाख्यरूपेण प्रकटी चक्रु । तस्मिन्नय रक्षणोपायेषु प्रातिशाख्यानां रचनामपि कृतवन्तः ।
तत्रापि प्रातिशाख्येषु ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्, सर्वतः प्राचीनम् अस्ति ततस्यैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्, ततश्च वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्, ततः पुष्पसूत्रम् शौनकीया चतुरध्यायिका, ततः ऋक्तन्त्रम्, ततश्च अथर्ववेद प्राचीनत्वम् प्रातिशाख्यस्य सम्बन्धः कयाचित् –शाखयैव भवति नानाविधज्ञानविज्ञानप्रतिपादकत्वेनातिगम्भीरं सुविस्तृतं च खलु वैदिकवाङ्मयमिति नाविदितं विदुषाम् । तस्यैव तदुभागक्रमेण विचारणीयान विवेचनीयांश्च विषयानधिकृत्येदं प्रातिशाख्यसाहित्यं प्रातिशाख्यवेदस्य लक्षणग्रन्थोऽस्ति । अनेन ग्रन्थेन वेदस्य बाह्यस्वरूपं निर्दिष्टं भवति । वेदाभ्यासस्तु पञ्चधा विभज्यते (1) अध्ययनम् (2) विचारः (3)अभ्यासः (4) जपः (5) अध्यापनञ्चेति। ऋक्प्रातिशाख्यस्य सूत्रेषु र्पंप्रकारकाणां वेदाणां विधिवद् वर्णनमस्ति। एतेष्वध्ययनं तु वेदश्रवणस्य द्योतकमस्ति । विचारोऽपि द्विधा भवति – अर्थतो लक्षणतश्चेति । निरूक्तकृता यास्केन कथितम् –

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूत–अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ।
योऽर्थज्ञ इत सकलं भद्रमश्नुते –नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा।। [4]

यः पुरूषो वेदं पठित्वा तस्यार्थं न जानाति सः स्थाणुरिव भारहारी भवति। यो हि पुरूषो वेदार्थं विजानाति सैव समस्तं कल्याणमाप्नोति । ज्ञानेन पापं विनाश्य स्वर्गं प्राप्नोति । एतदर्थमेव शास्त्रं कथयति –

लक्षणं यो न वेत्त्यृक्षु न कर्मफलभाग्भवेत् ।
लक्षणो हि मन्त्राणां सकलं भद्रमश्नुते।।

यो हि जनः ऋक् – लक्षणमज्ञात्वैव कार्यं करोत्यसौ कर्मफलं न शक्नोति। मन्त्रलक्षणज्ञातैव समग्रकल्याणफलमश्नुते । फलतो लक्षणस्य वर्णनमर्थज्ञानात्प्रागेव भवति, यतोऽर्थज्ञानं लक्षणपूर्वमेव भवति । शास्त्रीयवचनमस्ति–

'स्वरो वर्णोऽक्षरो मात्रा देवं योगार्षमेव च ।
मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे ।।'

तात्पर्यमिदमस्ति यत् मन्त्रार्थजिज्ञासन् जनान् प्रथमतः स्वर– वर्ण– अक्षर–मात्रा–देवता विनियोगार्षाणां ज्ञानं प्राप्तव्यम् । एतेषां पदार्थानां ज्ञानाय प्रातिशाख्यस्योपयोगोऽस्ति। प्रातिशाख्यस्याध्ययनस्य परिनिष्ठितफलमस्तिमन्त्राणां लक्षणज्ञानम्। अस्य स्पष्टनिर्देशः ऋक्प्रातिशाख्यस्य मङ्गलश्लोके एव सूत्रकारेण शौनकेन मुनिनाकृतमस्ति –

'तं पदमगर्भ परमं त्वादिदेवम् ।
प्रणम्यर्धा लक्षणमाह शौनकः ।।

संदर्भाः

1. वाक्यपदीयम् – कारिका– 4 ।
2. पा0शि0 श्लोकसंख्या– 41– 42 ।
3. भष्यिपुराणे ब्राह्मपर्वे ।
4. निरुक्तम्–1/16 ।